

СОЦІОЛОГІЧНІ НАУКИ

УДК 303.446

Горбачик А.П.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, факультет соціології, кандидат фізико-математичних наук, доцент, декан факультету соціології

МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОРІВНЯЛЬНИХ ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ В СОЦІОЛОГІЇ

Представлені особливості дизайну та проблеми еквівалентності вимірювання у порівняльних емпіричних соціологічних дослідженнях. Розглядаються різновиди планів порівняльного аналізу соціологічних даних, що визначаються гіпотезами дослідження. Окреслена роль контекстних змінних у порівняннях та поясненнях різного типу. Наводиться класифікація порівняльних досліджень у відповідності із орієнтацією на досягнення певних дослідницьких цілей.

Ключові слова: порівняльний метод, емпіричне дослідження, еквівалентність вимірювання, контекстні змінні, гіпотеза дослідження, теоретичне пояснення, кількісний аналіз

Представлены особенности дизайна и проблемы эквивалентности измерения в сравнительных эмпирических социологических исследованиях. Рассматриваются разновидности планов сравнительного анализа социологических данных, которые определяются гипотезами исследования. Очерчена роль контекстных переменных в сравнениях и объяснениях различного типа. Приводится классификация сравнительных исследований в соответствии с ориентацией на достижение определенных исследовательских целей.

Ключевые слова: сравнительный метод, эмпирическое исследование, эквивалентность измерения, контекстные переменные, гипотеза исследования, теоретическое объяснение, количественный анализ

The peculiarities of design and problems of measurement equivalence in comparative empirical sociological researches are presented in the paper. We consider the different plans for a comparative analysis of sociological data, which are determined by the research hypotheses. The role of contextual variables in the different types of comparisons and explanations is outlined. We present a classification of comparative researches in the accordance with the orientation to the achievement of certain research aims.

Keywords: comparative method, empirical research, measurement equivalence, context variables, research hypothesis, theoretical explanation, quantitative analysis

Актуальність. Характерними для сучасного світу є глобалізація та інтернаціоналізація соціальних, політичних, культурних та економічних процесів. Швидкими темпами зростає міжнародний обмін інформацією (культурною, науковою, політичною, освітньою, приватною тощо), зростає кількість та вплив різних міжнародних організацій. Вивчення закономірностей розвитку конкретного суспільства, соціальних структур та інститутів, громадської думки та масової свідомості вимагають врахування відповідного контексту - культурного, національного, часового тощо - та проведення

відповідних порівнянь та співставлень, іншими словами - проведення порівняльних досліджень.

Метою даної статті є окреслення методологічних особливостей теоретичного обґрунтування, дизайну, методів вимірювання та способів інтерпретації, характерних для порівняльних емпіричних соціологічних досліджень.

Зазвичай під порівняльними дослідженнями розуміють в першу чергу дослідження міжнаціональні (міждержавні). Навіть при проведенні міжкультурних, міжсоціетальних та міжінституціональних досліджень у якості одиниці аналізу (а отже і як відповідний контекст), як правило, розглядається країна. Одним із наслідків плюралістичності сучасних суспільств є те, що границі країни та потрібного для аналізу контексту (наприклад, культури або суспільства) можуть не співпадати, різниці між певними групами всередині однієї країни можуть бути значно більшими ніж різниці між країнами. Таким чином порівняльні дослідження можна розглядати більш широко ніж тільки міждержавні. Дослідник обирає контекст порівняння (держави, культури, географічні регіони, соціальні групи, нації тощо) виходячи із цілей та задач конкретного дослідження.

Необхідність у результатах порівняльних досліджень відчують політики (з метою краще зрозуміти процеси, що відбуваються у власній країні, для поліпшення власних рішень), державні управлінці (для інтерпретації результатів співставлення узагальнюючих показників розвитку своєї держави з міжнародними), фінансисти та промисловці (для порівняння соціальних контекстів національного та зарубіжних ринків) тощо.

Значний попит на результати порівнянь призвели в світі до нового сплеску інтересу до порівняльних досліджень. Трансформаційні процеси, що зараз відбуваються в Україні практично в усіх сферах суспільного життя (економіка, політика, національна культура тощо), є з одного боку унікальними, а з іншого боку до певної міри подібними відповідним процесам, що відбуваються в країнах пострадянського простору (в першу чергу Росія) та в країнах Східної Європи (Польща, Болгарія, Угорщина, Чехія). Розуміння цих процесів потребує проведення порівняльних досліджень, спрямоване на співставлення з країнами, що виникли на пострадянському просторі, з країнами Східної Європи, з країнами розвиненого ринку та західної демократії. Зрозуміле бажання дослідника провести узагальнення отриманих результатів часто призводить до того, що дослідження, яке спочатку не планувалося як порівняльне, по суті розглядається як порівняльне. Як тільки дослідник починає узагальнювати результати дослідження, проведеного в певній країні, та вести мову про "пострадянський простір", "країни з економікою, що трансформується", "країни техногенного ризику" тощо, то по суті відбувається перехід на рівень порівняльних досліджень. Важливим також є порівняльний аналіз у часі змін, що відбуваються в одній країні, культурі, суспільстві тощо.

Порівняльні дослідження мають методологічні особливості в теоретичному обґрунтуванні, в плануванні та методах збирання інформації, у вимірюванні та побудові необхідних для кількісного аналізу індексів, нарешті в техніці аналізу даних та інтерпретації результатів. Порівняльні дослідження потребують

специфічних інформаційних ресурсів, насамперед відповідним чином організованих банків соціальних даних.

Загальна необхідність порівняльних досліджень в таких науках як соціологія, політологія, психологія, обумовлена зокрема процесами глобалізації, відкриттям раніше "зачинених" державних кордонів, зростанням інтенсивності міграції, швидким розвитком глобального економічного ринку, розвитком міжнародного туризму, зростанням комунікації між країнами (націями, культурами), появою нових засобів комунікації (в першу чергу електронних та Інтернету). Майже очевидно, що порівняння є загальноновживаною процедурою під час аналізу у будь-якому дослідженні. Але це не означає, що всі дослідження є порівняльними. Як правило, коли мова йде про термін "порівняльні", то мають на увазі порівняння територіальних або просторових одиниць. Припускають, що об'єкти однієї генеральної сукупності, що відносяться до однієї просторової одиниці, знаходяться в одній тій самій системі – національній, політичній, культурній, соціетальній. Часто мова йде про країни, а не про культури. В такому випадку зрозумілими є географічні кордони, кожна країна характеризується певною політичною системою, легко визначається і фіксується "приналежність" людини країні (громадянство) на відміну від "культурної приналежності" (культурної ідентичності). Звичайно, коли ми аналізуємо навіть одну націю ми також розглядаємо відмінності між різними групами: бідні та багаті, чоловіки та жінки, люди з високою та з низькою освітою тощо. Але, оскільки ці групи живуть в умовах однієї політичної системи, такі дослідження, як правило, не розглядають як порівняльні політичні.

Але в той же час подібне обмеження терміну "порівняльні" в ряді випадків може бути занадто обмежуючим. Часто і в межах однієї країни можна проводити порівняльні (у найбільш строгому розумінні цього терміну) дослідження. В ряді випадків різні частини однієї країни можуть мати певні цікаві з точки зору дослідника важливі і досить яскраво виражені відмінності не тільки в побуті або мові, але й в ціннісних орієнтаціях, у ставленнях (в тому числі і ставленнях до політики, влади, демократії тощо). Таким чином і в межах однієї нації (країни) можна виділяти просторові одиниці для продуктивного порівняльного аналізу. І в такому випадку ми можемо вести мову як про "порівняльні міжнаціональні" так і про "порівняльні в межах однієї нації" дослідження (зокрема і політичні дослідження). Аналогічно можна обґрунтувати, що поряд з "міжкультурними" порівняльними дослідженнями можна вести мову і про порівняльні дослідження "в межах однієї культури" та дослідження, спрямовані на порівняння різних субкультур.

Але чи не призводить таке розширення розуміння терміну "порівняльне" до того, що будь-яке дослідження може розглядатися як порівняльне. Здається, що якщо дослідження тільки описує деякі групи (як певний результат агрегування даних) і не ставить за мету поглиблене порівняння виділених груп, то таке дослідження не може розглядатися як порівняльне. Але з іншого боку, якщо через деякий час хто-небудь (та ж сама або інша дослідницька група) проведе дослідження на ту ж саму тему за аналогічною або схожою методикою, і автори цього нового дослідження будуть порівнювати свої результати (свої дані) із результатами цього першого дослідження, то це перше дослідження стане по суті

стане частиною деякого порівняльного проекту. Адже дуже часто статті, що базуються на аналізі емпіричних даних, містять фрази на кшталт "необхідними є подальші дослідження ..." або "бажано було б провести паралельне дослідження в ...".

Таким чином, взагалі кажучи є дослідження порівняльним чи ні залежить в першу чергу від точки зору аналітика.

Одна з проблем порівняльних (зокрема, міжнаціональних) досліджень полягає у необхідності використання одного й того ж самого інструменту збирання даних (точніше, еквівалентних інструментів) для всіх груп, що порівнюються. Інакше замість справжніх відмінностей в результаті можна отримати артефакт, зумовлений особливостями інструменту для кожної з груп. Складнощі такої стандартизації часто зумовлені не тільки проблемами перекладу інструменту, але й часто відмінностями в поведінці, традиціях, культурі тощо. В таких умовах потрібно забезпечити не формальну (номінальну), а концептуальну еквівалентність інструментів. Це потребує включення до колективу дослідників для кожної пари мов принаймні одного учасника порівняльного проекту, що добре володіє цими двома мовами. Часто є бажаним також знати не тільки ту країну, в якій проводиться дослідження, але й оточуючі ("суміжні") країни (свого роду контекст, як наприклад "країни СНД", "країни Східної Європи" тощо).

Коли ми здійснюємо порівняння, то виникає принаймні три наступних важливих питання:

Що ми порівнюємо?

Чи є нації одиницями, придатними для такого порівняння?

Чи є явища, що ми їх розглядаємо, функціонально еквівалентними?

Як правило, в різних націях (культурах) цінності є більш функціонально еквівалентними ніж інститути. В той же час цінності є більш абстрактними.

У порівняльних дослідженнях перед дослідником виникають такі проблеми (методологічні, методичні, технічні), з якими у "звичайних" дослідженнях мати справу не приходиться – відбір націй (культур, соціальних, етнічних груп для порівняння), перевірка адекватності та точності перекладу інструменту збирання даних (опитувальника, тесту), адаптація інструменту (мовна, культурна) тощо, не однаковий зміст явищ та понять в різних в різних культурних (національних) групах, різниця в можливостях та обмеженнях застосування інструменту вимірювання в різних групах.

Як правило, порівняльні дослідження мають за мету виявити та пояснити певні відмінності між групами. Ці дві задачі безпосередньо пов'язані. Задача виявити відмінності часто вимагає спеціальних методів вимірювання та специфічних методів аналізу, спрямованих на порівняння. Знання специфіки цієї техніки вимірювання та аналізу є необхідним для того, щоб в процесі інтерпретації (пояснення відмінностей) відокремити реальні відмінності від артефактів вимірювання. Зокрема, за останні 20-25 років досить широко вживаним став аналіз коваріаційних структур та методи лінійних структурних рівнянь, що на ньому базуються [1].

Особливістю порівняльних досліджень є небезпека появи систематичних відхилень, що можуть призводити до вимірювальних артефактів. На кожному етапі проведення дослідження можуть бути свої джерела відхилень. З точки зору

специфіки порівняльних досліджень найбільш важливими є такі джерела можливих відхилень:

- концептуалізація теоретичних конструктів, що пов'язані із дослідженням, та формулювання дослідницьких питань та гіпотез
- планування дослідження
- аналіз даних (зокрема, невалідність статистичних висновків, за [2])

Вибір теоретичних конструктів здійснюється на ранніх етапах дослідження і може значно впливати на наявність та розмір систематичних відхилень. Обрані конструкти можуть мати неоднакові визначення та зміст для різних груп. Питання можуть по-різному сприйматися в різних культурах або навіть бути просто неадекватними необхідним конструктам в межах різних культур.

Розбіжності між групами, що мають чіткі інтерпретації, є результатом ретельного теоретизування, планування, збирання даних та аналізу. Як правило, якість остаточного результату визначається "найслабшою ланкою" у загальному процесі. Недостатня увага до розгляду всіх можливих альтернативних інтерпретацій розбіжностей може суттєво вплинути на якість остаточного результату дослідження.

Отже, порівняльним можна визначити емпіричне соціологічне дослідження, що характеризується наступними двома особливостями:

- 1) вже на етапі планування дослідник, керуючись певним змістовним критерієм, поділяє сукупність об'єктів, що є потенційними одиницями для збирання даних, на декілька (не менше ніж на дві) групи
- 2) однією з головних цілей дослідження є порівняння принаймні декількох з виділених груп за певними, визначеними програмою дослідження, характеристиками.

Таке визначення не фіксує кількісний або якісний характер для порівняльного емпіричного дослідження.

За своїм дизайном порівняльне дослідження, як правило, може розглядатися як квазіекспериментальне. Досить добре описаною в методологічній літературі є методологія планування експерименту [3]. У так званому справжньому експерименті виділяється дві групи – експериментальна та контрольна. Експериментальна група піддається певному впливу, якого не має (не отримує) контрольна група. Вплив представляє собою незалежну змінну. Таким чином дві групи розглядаються як такі, що розрізняються значенням цієї незалежної змінної. Ідеальною (до якої дослідник має прагнути) має бути ситуація, за якої ці дві групи розрізняються виключно наявністю означеного вище впливу, "за рівності всіх інших умов". Ефект впливу, як правило, оцінюють стандартними статистичними процедурами. Наприклад, порівнюючи за допомогою t-тесту або дисперсійного аналізу середні значення змінних, що характеризують групи, перевіряють гіпотезу про те, що обидві групи походять з однієї тієї ж самої генеральної сукупності, а отже можуть розглядатися як ідентичні. Ймовірність такого факту (такої події) оцінюють за допомогою певної статистики (наприклад, в дисперсійному аналізі використовують F-статистику). Якщо різниця між групами достатньо велика, а отже ймовірність події є меншою за певне визначене значення (на практиці часто використовують критичні значення 0.05 або 0.01), то роблять висновок про те, що експериментальна та

контрольна групи походять не з однієї генеральної сукупності, а отже незалежна змінна дійсно спричиняє певний, як в такому випадку кажуть значущий, ефект на залежну змінну.

Для того, щоб забезпечити подібність експериментальної та контрольної групи з точки зору всіх характеристик, крім незалежної змінної, що вивчається, застосовують спеціальні правила (процедури) розподілу суб'єктів по групам. Тут є декілька підходів. Одні процедури забезпечують вирівнювання двох груп за деякими важливими (з точки зору загальної мети дослідження та впливу незалежної змінної) характеристиками або вирівнювання пропорцій наявності певної характеристики. В практичних дослідженнях в якості таких характеристик досить часто виступають стать респондентів, їх вік, освітній рівень, місце проживання тощо. Інший метод полягає у тому, що об'єкти відносяться до експериментальної або контрольної групи випадково (в результаті процедури рандомізації). За умов такої випадковості малоімовірним є те, що дві групи будуть розрізнятися за характеристиками, що мають відношення до залежної змінної. Конкретне значення такої ймовірності залежить від розміру генеральної сукупності, з якої обираються групи, від розміру груп та частки в генеральній сукупності об'єктів із властивостями, що враховуються при плануванні експерименту. Але незалежно від того, якого роду процедури використовуються, метою є формування груп, що не мають відмінностей за характеристиками, що є важливими для цілей дослідження. Це дозволяє досліднику бути в достатній мірі впевненим в тому, що виявлена в результаті проведення експерименту статистично значуща відмінність між групами може бути пояснена саме впливом незалежної змінної.

Але не завжди дослідницька ситуація дозволяє цілеспрямовано здійснювати формування груп для вивчення впливу незалежної змінної. Досить часто дослідник має справу (вивчає) вже існуючі до початку проведення дослідження групи. В такому випадку виникає ситуація так званого квазі-експерименту [3]. Саме до такого класу можуть бути віднесені і порівняльні дослідження. У порівняльних соціологічних дослідженнях, на відміну від справжніх експериментів, немає дійсної можливості контролювати незалежну змінну, а отже немає і дійсної можливості контролювати той вплив, що вивчається. Якщо ми порівнюємо дві країни (або дві політичні системи, або дві соціальні групи), то саме країна (або, відповідно, політична система, або соціальна група) виступають в якості незалежної змінної. Але якщо при плануванні справжнього експерименту незалежні змінні є такими, що дослідник має змогу ними маніпулювати, то такі змінні як "країна", "політична система", "соціальна група" тощо знаходяться за межами експериментального контролю. В реальному експерименті ми можемо випадковим чином відносити об'єкти до однієї з двох груп. Ми можемо випадковим чином відносити хворих до групи тих, хто приймають певні ліки, та групи хто ці ліки не приймають. Або можемо випадково відносити учнів до групи тих, хто використовують новий мультимедійний курс у вивченні певної дисципліни, і групи тих хто такий курс не використовують. В той же час, порівнюючи країни, ми не маємо можливості відносити респондентів випадково до однієї з країн (і таким чином формувати вибірки дослідження), ми маємо справу з двома існуючими незалежно від нашого дослідження групами. Така

відсутність можливості контролювати незалежну змінну значно ускладнює інтерпретацію знайдених розбіжностей. В результаті обґрунтованість пояснення знайдених розбіжностей саме в термінах впливу "головної" (з точки зору проекту дослідження) незалежної змінної може вимагати додаткових доказів. Саме тому при методологічному обґрунтуванні проекту порівняльного дослідження часто значна увага приділяється саме обґрунтуванню інтерпретованості міжгрупових відмінностей в термінах "головної" незалежної змінної та додатковим зусиллям по зменшенню кількості можливих альтернативних пояснень таких відмінностей.

У справжньому експерименті відмінності між експериментальною та контрольною групами пояснюють в термінах головної незалежної змінної. Подібний підхід можна використовувати і в квазі-експерименті. При порівнянні двох країн саме країна виступає в якості незалежної змінної. Тому різницю між двома відповідними групами респондентів (об'єктів) можна пояснити саме їх приналежністю до двох різних країн. Але країна це дуже складний концепт і його важко розглядати як просту пояснюючу змінну. Тому цей складний концепт часто розкладають на певні компоненти [4], які називають контекстними змінними. Такі змінні пов'язані із явищами, що безпосередньо характеризують головну незалежну змінну. З методологічної точки зору ці контекстні змінні визначаються як такі, що використовуються для валідації певних інтерпретацій міжгрупових відмінностей. Такі контекстні змінні можуть мати відношення як до особистості (вік, стать, характеристики соціально-економічного статусу респондента), так і до групи в цілому (у випадку аналізу країн це може бути ВНП, тип електоральної системи тощо).

Подібний "розклад" головної незалежної змінної може виконуватися як з метою подальшої верифікації висновків стосовно міжгрупових відмінностей, так і з метою спроби їх (висновків) подальшої фальсифікації. Процес "декомпозиції" головної змінної складається принаймні із трьох кроків: 1) вибір контекстних змінних, що підходять для верифікації або фальсифікації певних інтерпретацій міжгрупових відмінностей; 2) планування дослідження для вимірювання цих контекстних змінних; 3) застосування статистичної техніки, що дозволяє визначити, чи здатна контекстна змінна пояснити існуючі міжгрупові відмінності.

Два тісно пов'язаних між собою концепти відіграють важливу роль у порівняльних дослідженнях – еквівалентність та відхилення (зсув). Еквівалентність пов'язана із рівнем вимірювання, що впливає на можливості порівнювати значення (оцінки), отримані для різних груп. Відхилення (зсув) свідчить про наявність факторів, що впливають на валідність результатів порівняння.

Для того, щоб була можливість виконувати порівняння між групами, інструмент має вимірювати в групах один і той самий конструкт. Якщо інструмент вимірює різні конструкти, то немає змістовного зв'язку між результатами вимірювань в групах і такі результати вимірювань порівнювати не можна. В такому випадку маємо справу з так званою конструктною нееквівалентністю. Такий конструкт як, наприклад, "середній клас" може мати різний зміст в різних країнах, а отже має вимірюватися в кожній з країн різними інструментами. Таким чином, конструкт може в різних групах операціоналізуватися неоднаково. За умов, коли певний конструкт вимірюється в двох групах, але в кожній з груп він

операціоналізується по різному, ми маємо справу з конструктною (або структурною) еквівалентністю. Наприклад, ми вивчаємо такий концепт як "політична активність" в декількох країнах. Для кожної з країн ми описуємо види діяльності, що кваліфікуються як політична активність. Ці описи можуть частково перетинатися, але повністю не співпадають. Виходячи із зроблених описів ми формуємо інструмент для вимірювання відповідного конструкту, який для двох країн (двох груп) не буде повністю ідентичним. Інструмент вимірює потрібний нам конструкт у кожній з двох груп, але результати вимірювання не можна порівнювати між собою безпосередньо. Конструктна еквівалентність встановлюється шляхом ретельного вивчення та порівняння номологічної сітки інструменту вимірювання для обох груп, але числові результати вимірювання не порівнюють, оскільки співвідношення між одиницями вимірювання в обох групах не є відомим. Але можна вивчати та порівнювати "поведінку" отриманих оцінок в кожній з груп – кореляцію з іншими показниками, зростання або спадання у певних підгрупах (наприклад, закономірності зміни політичної активності людей різного віку або різного освітнього рівня) або у часі тощо.

Більш високим є рівень еквівалентності, при якому можна встановити рівність одиниць вимірювання – так звана інтервальна еквівалентність. Такого роду еквівалентність передбачає, що в обох групах конструкт, що вивчається, вимірюваний на інтервальному рівні і може бути встановлена рівність одиниць вимірювання (хоча нуль шкали не є однаковим у двох групах). Класичним прикладом інтервального рівня вимірювання є вимірювання температури за шкалами Цельсія та Фаренгейта. При побудові шкал для вимірювання соціальних змінних подібна ситуація зустрічається досить рідко. Практично завжди можна перейти від шкальних значень до різниць, які, як відомо, для інтервальних шкал вимірюються на рівні відношень. Саме тому в практичному аналізі даних інтервальні шкали та шкали відношень як правило не розрізняють.

Найвищим рівнем еквівалентності є еквівалентність відношень, або повна еквівалентність. За таких умов в обох групах конструкт вимірюється на рівні шкал відношень, а отже враховуючи співвідношення між одиницями вимірювання, можна здійснювати безпосереднє порівняння результатів вимірювання у двох групах. Прикладом може бути рівень споживання води на одну людину, вимірюваний в одній країні у галонах, а в другій – у літрах. Інколи про скалярну еквівалентність говорять тоді, коли насправді мову можна вести лише про еквівалентність структурну. Наприклад, якщо розвідувальний факторний аналіз групи ознак, проведений для двох груп, для певного факторного рішення (тобто рішення з однаковою кількістю факторів у двох групах) дає схожі факторні навантаження, то говорять про наявність повної еквівалентності оцінок у двох групах [5, с. 257]. Але насправді тут можуть виникати певні проблеми. По-перше одиниці вимірювання можуть бути різними у двох групах. Так наприклад, якщо всі шкальні значення в одній групі збільшити вдвічі, то це вплине на відмінності між групами, але не вплине на значення факторних навантажень. Більше того, може мати місце зсув в одній з груп. Якщо зсув приблизно однаково впливає на всі ознаки (наприклад, на відповіді на всі питання з блоку питань, що піддається розвідувальному факторному аналізу), то такий зсув факторним аналізом просто не фіксується. Отже, розвідувальний факторний аналіз не підходить для виявлення. Такий

висновок можна зробити в першу чергу тому, що первинною інформацією для факторного аналізу виступає кореляційна матриця. Але кореляції є нечутливими до лінійних перетворень шкал. Таким чином лінійні перетворення змінюють значення оцінок, а отже впливають на відмінності груп, але не впливають на кореляції та факторні значення. Для встановлення повної еквівалентності вимірювання потрібні процедури, що є чутливими (тобто враховують) до лінійних перетворень.

Еквівалентність є внутрішньою властивістю інструменту – певний інструмент дає можливість проводити порівняння певного виду для декількох груп. Як правило, недоцільним є робити припущення стосовно рівня еквівалентності заздалегідь (до початку дослідження) та в загальному вигляді. Рівень еквівалентності має визначатися в кожному конкретному дослідженні окремо з урахуванням особливостей (наприклад, культурних) та відповідної близькості груп, що порівнюються. Це визначення є важливим результатом порівняльного дослідження, який має бути заявлений та відповідно обґрунтований

Ми будемо використовувати термін зсув (відхилення) для загальної назви всіх факторів, що впливають на обґрунтованість (валідність) порівнянь у порівняльному дослідженні. Прикладами можуть бути неадекватний переклад опитувальника, невідповідні питання в опитувальнику, недостатня стандартизація при застосуванні опитувальника (наприклад, неоднакове навчання та інструктаж груп інтерв'юерів) тощо. У відповідності із джерелом зсуву, можна виділити три типи зсуву (три типи відхилень) – конструктний зсув, зсув методу та зсув окремої ознаки (одиниці інструменту вимірювання).

Конструктний зсув виникає тоді, коли в різних групах вимірюються не один і той самий конструкт. Джерелом конструктного зсуву може бути недостатнє вивчення предметної області. Часто складні конструкти намагаються виміряти занадто простими засобами, зокрема, включають недостатню кількість первинних ознак, або навіть намагаються зробити безпосереднє вимірювання. В такому випадку можна вести мову про своєрідну "нерепрезентативність" конструкту. Часто конструктний зсув може виникати при неадаптованому застосуванні інструментів вимірювання, розроблених та апробованих в інших умовах (наприклад, в інших країнах, своєрідний "експорт" інструменту). В деяких випадках наявність конструктного зсуву може визначатися з використанням факторного аналізу або іншої техніки для вивчення структури вимірювального інструменту. Різниця в факторних структурах в різних групах є свідченням конструктного зсуву. Але в той же час наявність конструктного зсуву не визначається виключно на результатах застосування вимірювального інструменту. Вивчення конструктного зсуву може вимагати збирання додаткових даних для вирішення питання стосовно можливостей застосування інструмента для вимірювання конкретного конструкту. Якщо є підозра, що в усіх групах вимірюється не один і той самий конструкт, то необхідно провести додаткові локальні дослідження для вивчення особливостей конструкту в кожній з груп.

Можна виділити принаймні два підходи до планування міжнаціонального (крос-культурного) дослідження. Перший підхід полягає в тому, що необхідність адаптації до специфічних умов різних груп (націй, культурних груп тощо) визнається та планується дослідником заздалегідь. Країна (нація, культура)

виступає параметром одразу на початку планування дослідження. Дослідження має досить абстрактну концептуальну схему, яка не залежить від специфіки груп. Крім того є чітко визначені частини проекту, що мають бути адаптовані до специфіки груп. Так, наприклад, всі гіпотези дослідження формулюються у термінах досить абстрактних концептів і ці формулювання є інваріантними відносно схем вимірювання. В той же час для кожного з концептів в межах кожної групи здійснюється необхідна операціоналізація та розробляється вимірювальна схема, що і є фактичною адаптацією концепту до умов певної групи. Як правило, в таких випадках мова йде про досить подібні групи. Досить часто такого роду дослідження проводять з метою перевірити, чи присутній феномен, наявність якого є встановленою для однієї групи, в інших групах. Типовою є ситуація, коли автор концептуальної програми дослідження проводить дослідження в "своїй" країні, отримує певний результат, а потім перевіряє "універсальність" отриманого результату шляхом проведення аналогічного дослідження в інших країнах. Позитивною рисою даного типу досліджень є те, що розроблені в рамках однієї країни (культури, типу політичної системи тощо) концепти розповсюджуються (а отже розвиваються та збагачуються) на інші країни (культури, типи політичних систем тощо). Але з іншого боку таке фокусування лише на адаптації розроблених раніше концептів призводить до певного нехтування вивченням особливостей та специфіки нових груп. Досить типовою є ситуація, коли ініціатором та автором концепції дослідження є західний вчений. В такому випадку подібний підхід до проектування дослідження провокує адаптацію західних стереотипів до умов інших країн, а не пошук та вивчення специфічних особливостей інших країн.

Другий підхід більшою мірою спрямований на пошук універсальних (інваріантних відносно країни, нації, культури) феноменів, на виявлення та пошук подібних явищ та реалізується наступним чином. Нехай певний феномен вивчається в декількох країнах. В кожній з країн відповідна дослідницька група з цієї країни розробляє за загальною для всіх концептуальною програмою дослідження свій інструмент. Кожен з цих інструментів застосовується в усіх країнах. Подібність результатів для різних інструментів (однакові відмінності між групами для різних інструментів) є досить вагомим доказом валідності отриманих результатів (міжгрупових відмінностей). В той же час неспівпадання (досить значні розбіжності) можуть свідчити на користь наявності певних джерел зсувів. В таких випадках намагаються включати до порівняльного дослідження групи (країни, культури тощо), що відрізняються між собою якомога більше і особливо якомога сильніше відрізняються від тієї країни, в якій проводилося перше дослідження (як правило, це країна, з якої походить автор концепції та ініціатор дослідження). Досить часто особливості (культурні, політичні) саме цієї країни можуть виступати джерелом зсуву, а отже вплив особливостей саме цієї країни є сенс вивчити більш ретельно. Суттєвим недоліком такого підходу є його трудомісткість та досить висока вартість.

При використанні обох цих підходів критично важливим є залучення фахівців з тих країн, що вивчаються. Залучувати не тільки для збирання інформації ("польовий етап" дослідження), але й для планування, розробки

інструменту, аналізу зібраних даних, розробки та зміни теоретичних концепцій дослідження.

Навіть якщо конструкти адекватно представлені в інструменті дослідження може мати місце зсув, обумовлений як певними характеристиками інструменту так і особливостями застосування інструменту. Прикладом можуть бути різні в різних країнах "соціально бажані" відповіді на певні "чутливі" питання, різне відношення до таких тем як власні прибутки або психічне здоров'я. Крім того респонденти в різних групах можуть бути по різному обізнані з певними темами. Суттєвим джерелом зсуву може бути спосіб збирання даних, процес комунікації між респондентом та інтерв'юером та використання неадекватних з огляду на культуру респондента або навіть його освітній рівень формулювань у інструменті.

Подібного роду систематичні зсуви в інформації, як правило, мають вплив не на рівні окремих ознак (окремих питань), а на рівні всього інструменту. Статистично такі зсуви можна фіксувати за допомогою t-тесту або дисперсійного аналізу для декількох груп. Але складність полягає в тому, щоб відділити подібні зсуви від реальної різниці між групами, обумовленої головною незалежною змінною (наприклад, міжнаціональних або міжкультурних відмінностей). Для вивчення систематичного впливу проблем, що виникають під час застосування інструменту, можна застосовувати різні методи. По-перше це неодноразове застосування того ж самого інструменту в різних групах (культурних, національних тощо) та спостереження за зміною значень оцінок в результаті таких повторних вимірювань. Якщо результати застосування певного інструменту для вимірювання певного конструкту демонструють різні моделі змін в різних групах під час повторного застосування, то можна припускати наявність зсуву методу. Другий метод полягає у систематичному застосуванні різних вимірювальних схем (різних інструментів) для вимірювання певного конструкту. Якщо результати вимірювань не є узгодженими, то можна вести мову про наявність зсуву методу. Взагалі кажучи застосування різних вимірювальних інструментів є досить ефективним засобом отримання більш валідних та надійних показників, оскільки будь-яка вимірювальна модель має свої певні обмеження.

Можливим є також зсув на рівні однієї ознаки (одного питання) інструменту вимірювання. Неадекватне (в культурному, мовному, освітньому плані) формулювання (складні речення, використання специфічної термінології, ідіоматичних зворотів що не є загальновідомими, тощо), неадекватний переклад (якщо мова йде про міжнаціональні або просто "багатомовні" дослідження) може призводити до появи артефактів вимірювання.

В цілому зсуви мають негативний вплив на еквівалентність. Наявність конструктного зсуву впливає на всі види еквівалентності та не дає можливість проводити будь-які безпосередні порівняння результатів вимірювання. Зсув методу не впливає на конструктну еквівалентність (оскільки конструктна еквівалентність не передбачає порівняння числових значень). Стабільний (однаковий для всіх груп) систематичний зсув методу не впливає на різницю між групами, а отже залишає можливість вивчати різниці значень між групами і здійснювати порівняння на рівні еквівалентності одиниць вимірювання. Якщо зсув методу дає різний ефект для різних груп, не можна здійснювати порівняння на

рівні еквівалентності одиниць вимірювання. Будь-який зсув методу перешкоджає еквівалентності на рівні відношень. Аналогічний вплив на еквівалентність має і зсув на рівні окремої ознаки. Таким чином для збереження еквівалентності на рівні відношень необхідно звільнитися від зсувів будь-якого типу у результатах вимірювань.

Типологію порівняльних досліджень можна здійснювати за різними критеріями. Розглянемо два, на наш погляд найбільш адекватних, критерії для класифікації. Перший критерій є типовим для емпіричних досліджень. Він передбачає поділ на два класи – розвідувальні та підтверджуючі дослідження. Особливістю підтверджуючих досліджень (у порівнянні із дослідженнями розвідувальними) є наявність попередньої гіпотези, для підтвердження (або спростування) якої і проводиться дослідження.

Другий критерій є більш характерним саме для порівняльних досліджень. Порівняльні дослідження розділяються на такі, що використовують контекстні змінні (які представляють категорії головної незалежної для пояснення відмінностей, що спостерігаються) для пояснення подібностей чи відмінностей, що спостерігаються, та дослідження, що таких контекстних змінних не включають. В якості контекстних змінних використовують не тільки соціально-демографічні змінні (як наприклад освіта або вік) але й змінні, що вимірюють такі концепти як цінності, настанови тощо. Ті дослідження, що не включають такі контекстні змінні, як правило, мають за ціль лише фіксацію міжгрупових відмінностей або подібностей, без виявлення та пояснення можливих причин відмінностей. Саме для пояснення можливих відмінностей до плану дослідження включають контекстні змінні.

Отже, використовуючи дві наведені вище розмірності можна виділити чотири типи порівняльних досліджень.

1) Узагальнюючі дослідження – підтверджуючі порівняльні дослідження без контекстних змінних. Метою таких досліджень є, як правило, узагальнення результатів, отриманих для однієї групи (у випадку міжнаціональних або міжкультурних досліджень мова часто йде про ту країну, з якої походить автор концепції та головний організатор дослідження), на одну або декілька інших груп. В такому випадку є одна головна незалежна змінна, що виділяє групи, але додаткові контекстні змінні, що також характеризують виділені групи, до аналізу не залучаються.

2) Теоретично обґрунтовані дослідження – підтверджуючі дослідження з контекстними змінними. В таких дослідженнях особливості груп, що вивчаються, враховуються вже на етапі планування в теоретичній основі дослідження. Як правило, програма дослідження передбачає припущення, що варіація саме цих особливостей (саме цих ознак) дає можливість підтвердити ту теоретичну модель, на підтвердження якої і спрямоване дослідження. Тому, як правило, в дослідження намагаються залучити групи (країни, культури тощо), які забезпечують значний рівень такої варіації, тобто досить значно відрізняються між собою за відповідними змінними (відстоять одне від одного у просторі відповідних вимірів). Вдалий вибір контекстних змінних є виключно важливим для успіху можливих пояснень в такого типу дослідженнях.

3) Дослідження соціальних відмінностей – розвідувальні дослідження без контекстних змінних. Такі дослідження зустрічаються найбільш часто. Дослідник здійснює вимірювання визначених конструктів в декількох групах та здійснює пошук відмінностей шляхом порівняння середніх значень, часток об'єктів з певними властивостями, кореляцій, структур тощо. Пошук відмінностей не спирається на чітко визначені теоретичні гіпотези, а отже немає припущень стосовно природи та причин відмінностей, що можуть бути знайдені в ході дослідження. Оскільки контекстні змінні не включені на етапі планування дослідження, то інтерпретації знайдених відмінностей часто базуються на зроблених *post hoc* поясненнях. Часто саме до такого типу відносяться дослідження, що здійснюються шляхом вторинного аналізу даних, зібраних іншим дослідницьким колективом (і, можливо, для іншої мети).

4) Пошук пояснень – розвідувальне дослідження з контекстними змінними. Метою таких досліджень є вивчення та пояснення міжгрупових відмінностей за допомогою контекстних змінних. Чіткі попередні гіпотези є відсутніми. Як правило кількість контекстних змінних є великою і ці контекстні змінні використовуються у "розвідувальному" стилі. Так, наприклад, для встановлення можливостей контекстних змінних пояснювати варіацію залежної змінної можна використовувати регресійний аналіз, в якому контекстні змінні виступають як предиктори. В таких дослідженнях, як правило, мова не йде про структурну або повну еквівалентність, але ставлять за мету знайти такі контекстні змінні, що дозволяють пояснити міжгрупові відмінності, що спостерігаються.

Можна також розрізняти дослідження, спрямовані на порівняння структур та на порівняння значень. Орієнтовані на порівняння структур дослідження фокусуються на відношеннях між змінними (кореляції, факторні структури, кластерні структури, причинні схеми тощо) та вивчають міжгрупові відмінності між такими структурами. Орієнтовані на порівняння значень дослідження вивчають в більшій мірі міжгрупові відмінності рівня значень певних показників (наприклад, середніх).

Висновок. Таким чином, широке та обґрунтоване використання стратегії порівняння дає досліднику інструмент як для валідації та розширення інтерпретації окремих вимірювань так і для перевірки та узагальнення пояснювальних теорій. Вибір дизайну дослідження та плану аналізу даних визначається гіпотезами та спрямуванням на досягнення певних дослідницьких цілей.

Література

1. Kelloway E.K. Using LISREL for structural equation modeling: A researcher's guide.- SAGE, 1998.- 147 p.
2. Cook T., Campbell D. Quasi-experimentation: design & analysis issues for field settings - Rand McNally College Pub. Co., 1979. – 405 p.
3. Кэмпбелл Д. Модели экспериментов в социальной психологии и прикладных исследованиях.- СПб, 1996.- 391 с.
4. Kohn M. Cross-national research as an analytic strategy // American sociological review, 1987, vol. 52.- p. 713-731
5. Рукавишников В., Хэлман Л., Эстер П. Политические культуры и социальные изменения: Международные сравнения.- М.: "СОВПАДЕНИЕ", 1998.- 368 с.